

УКРАЇНСЬКА СПОГАДОВА ЛІТЕРАТУРА ХХ СТОЛІТТЯ: ЕВОЛЮЦІЯ, ПОЕТИКА, ЖАНРИ

(рецензія на монографію: Черкашина Т. Ю. Мемуарно-автобіографічна проза ХХ століття: українська візія : Монографія / Т. Ю. Черкашина ; за наук. ред. О. А. Галича. – Х. : Факт, 2014. – 380 с.)

Нещодавно в одному з харківських видавництв вийшла монографія Тетяни Черкашиної, присвячена комплексному вивченню жанрової, структурної та ідейно-художньої еволюції української мемуарно-автобіографічної прози ХХ століття. Монографія приваблює передусім свіжістю ракурсу сприйняття та багатовекторністю дослідження. Ще на початку студії авторка окреслює коло проблемних питань, які досі залишаються нерозв'язаними, і, спираючись на напрацювання провідних вітчизняних і світових знавців документального, мемуарного й автобіографічного письма (Михайлини Коцюбинської, Олександра Галича, Володимира Єршова, Марії Федунь, Тимофія Гаврилів, Тетяни Гажі, Марти Варикаші, Жоржа Гюсдорфа, Філіппа Лежена, Джеймса Олні, Джеремі Попкіна, Філіппа Гаспаріні, Макса Саундерса, Лідії Гінзбург, Ігоря Шайтанова, Олени Местергазі, Тамари Симонової та інших), подає власне бачення історичного розвитку української спогадової літератури.

Перше, на чому авторка акцентує увагу, – це проблема термінологічної невизначеності відносно категорійно-понятійного апарату. З науковою скрупульозністю дослідниця аналізує специфіку використання найуживаніших термінів і понять документальної, мемуарної та автобіографічної літератури; співвідносить українську документальну, мемуарну й автобіографічну терміносистему із світовими (передусім французькою, американською, англійською, німецькою, іспанською та російською); уточнює застосування окремих термінів.

Варта уваги запропонована Тетяною Черкашиною класифікація документальної і мемуарної літератури. Авторка аргументовано виводить основні структурно-типологічні та тематичні різновиди документального й мемуарного письма, слушно наголошуючи на тому, що мемуарно-автобіографічні твори є розподіленими між мемуаристикою та автобіографікою, які є близькоспорідненими, проте не тотожними підвидами документальної літератури. А отже, на переконання дослідниці, слід диференціювати поняття «мемуарна», «автобіографічна» і «мемуарно-автобіографічна проза».

Дослідниця послідовно обґрунтовує тезу про те, що мемуарно-автобіографічна проза є міжвидовим, поліжанровим, синкретичним утворенням, яке сполучає риси кількох видів і підвидів документалістики, і синтезує мемуарний й автобіографічний складники на всіх рівнях текстової організації творів.

Інше коло дискусійних питань, до яких звертається дослідниця, пов'язане з історією виникнення й подальшого розвитку вітчизняного спогадового письма.

Авторка обґрунтовано доводить, що витoki вітчизняної мемуарно-автобіографічної прози слід відшукувати в давній українській літературі. Однак, за слушним зауваженням Тетяни Черкашиної, тогочасна спогадова література ще не мала системного характеру, була позбавлена індивідуалізму, самоаналітики й саморефлексивності, і була представлена здебільшого синкретичними творами, які поєднували риси мемуарної, автобіографічної, історичної, дидактичної, духовної, юридичної, подорожньої, епістолярної й інших видів літератури.

Аналізуючи українські мемуарно-автобіографічні твори XIX століття (зокрема автобіографії Пантелеймона Куліша, Миколи Костомарова, Михайла Драгоманова, автобіографічні нариси Тараса Шевченка, Івана Франка, Ольги Кобилянської, Наталі Кобринської та інших), авторка доходить висновку, що саме на цей час припадає вироблення основних правил і норм канонічної української мемуарно-автобіографічної прози.

Зважаючи на те, що основним об'єктом дослідження стало спогадове письмо XX століття, саме цьому періодові присвячено значну частину монографії. Насамперед авторка періодизує матеріал залежно від історично-типологічних особливостей творів. Тим самим, надалі йдеться про мемуарно-автобіографічну прозу 1900 – 1920-х років, для якої характерним було органічне поєднання традицій і новаторства; радянську спогадову літературу 1930 – 1970-х років, визначальними рисами котрої, на думку авторки, стали типізація, стандартизація, індивідуалізм; мемуарно-автобіографічну спадщину еміграційних авторів 1930 – 1990-х років; і спогадове письмо 1980 – 1990-х років, яке передусім репрезентувало власне минуле мемуаристів та автобіографів. Здобутком цієї частини монографії є залучення до фахового аналізу спогадових творів не лише професійних письменників (мемуарно-автобіографічна спадщина яких є об'єктом розгляду переважної більшості українських науковців), а й спогадових творів видатних політиків, учених, громадських діячів, митців, мемуарно-автобіографічна творчість яких досі знаходиться на маргінесах новітніх літературознавчих студій. Розвідка Тетяни Черкашиної відкриває цілий материк маловідомих, однак доволі репрезентативних у контексті обраної проблематики творів.

Із метою увиразнення специфіки спогадової літератури XX століття й показу безперервності її еволюційного розвитку, цілком доречним є залучення до аналізу мемуарно-автобіографічних творів початку XXI століття, домінантними рисами яких авторка вирізняє аналітичність, психологічність й автоматифікацію. Безсумнівно вмотивованим і новаторським є звернення дослідницької уваги не лише на мемуари й автобіографії традиційного типу (як скажімо, «Книга споминів» Михайлини Коцюбинської, «Номо feriens» Ірини Жиленко, «Спогади і роздуми на фінішній прямій» і «Не окремо взяте життя» Івана Дзюби), а й на новітні зразки свідомо містифікованих автобіографічних і автофікційних творів («Темниця» Юрія Андруховича, «Цього ви не знайдете в Яндексі» Артема Чеха, «Сьомга» Софії Андрухович та інші). Отже, історія еволюційного розвитку української мемуарно-автобіографічної прози постає в калейдоскопі

імен, подій, авторських рефлексій. Водночас принципи формування корпусу художніх текстів, залучених до наукового дискурсу роботи, на мій погляд, все-таки є здебільшого суб'єктивним. Цікаво було б детальніше простежити стильову динаміку індивідуальних авторських версій мемуарної автобіографічної епіки.

Ще один аспект дослідницьких роздумів пов'язаний з розглядом структурних змін спогадових текстів ХХ століття і виокремленням генологічних ознак найбільш уживаних протягом минулого століття мемуарно-автобіографічних жанрів. Цю частину монографії авторка розпочинає з діахронічного екскурсу в історію формування жанрів, структурних і тематичних різновидів світового й українського спогадового письма.

Тетяна Черкашина відстоює думку, що особистісно зорієнтоване письмо, за авторською термінологією оповідь про себе та своє життя, може бути репрезентованим у кількох структурних і тематичних різновидах, які, своєю чергою, представлені численними жанрами (сповідь, апологія, автокоментар, есе, мемуари, автобіографія, щоденник, лист, подорожній нарис, літературний портрет, автобіографічний нарис, записна книжка (записник), нотатки, мемуарний роман, автобіографічний роман, мемуарна повість, автобіографічна повість, автобіографічне оповідання, автобіографічна новела, автофікційний роман, абеткова автобіографія, автогеобіографія, online-щоденник, блог, мікроблог та інші), що виникли й набули основних генологічних ознак у різні періоди розвитку суспільства (від античності до наших днів). Проте, як справедливо відзначає дослідниця, власне мемуарно-автобіографічними, у вузькому потрактуванні цього терміна, є не всі з виокремлених жанрів, хоча вони й синтезують різною мірою мемуарний й автобіографічний складники.

Із цього приводу було здійснено докладну ревізію співвідношення мемуарних й автобіографічних начал не лише на рівні змісту, а й на рівні внутрішньотекстової організації спогадових творів. Теоретичним підґрунтям цієї частини монографії стали напрацювання Михайла Бахтіна, Дмитра Лихачова, Нонни Копистянської, Олександра Галича, Тамари Симонової відносно поетикальних властивостей мемуаристики й специфіки часопросторової організації художніх і документальних творів. Значний інтерес викликають роздуми авторки щодо наявності в спогадових творах типових мемуарних й автобіографічних тематичних блоків, частина з яких (зокрема, автопортрет, автокоментар, автогеографія) дедалі частіше виходять за вузькі межі дискретних тематичних блоків і починають побутувати як самостійні документальні жанри.

Цікавими з наукової точки зору є спостереження авторки над еволюційними змінами провідних жанрів вітчизняного мемуарно-автобіографічного письма ХХ століття. Студіюючи жанрову систему мемуарно-автобіографічної прози минулого століття, Тетяна Черкашина відходить від вироблених вітчизняними науковцями стереотипів й аргументовано доводить, що провідними жанрами українського мемуарно-

автобіографічного письма ХХ століття були автобіографія, автобіографічний нарис, мемуари, автобіографічна повість й автофікційний роман. Принагідно зауважимо, що це – перше системне теоретичне дослідження генологічної системи вітчизняної спогадової прози минулого століття. Ретельно проаналізувавши найрепрезентативніші зразки жанрів, авторка не лише виокремлює їхні основні генологічні ознаки, а й докладно зупиняється на характеристиці провідних жанрових різновидів і модифікацій.

Уперше в українському літературознавстві було диференційовано автобіографію, автобіографічний нарис й автобіографічну повість; зацентровано на відмінності жанрових ознак автобіографії й мемуарів; простежено входження мемуарно-автобіографічних мікрожанрів до більших жанрових форм. Окремої уваги заслуговують міркування стосовно поступового ускладнення структури спогадових творів, що зрештою призвело до появи метажанрових автобіографій й мемуарів, які останнім часом привертають увагу дослідників (Олександра Галича, Ірини Савенко, Людмили Касян, Наталі Мажари, Олени Даниліної та інших).

Тетяні Черкашиній безперечно вдалося рельєфно відтворити еволюційний шлях вітчизняного спогадового письма минулого століття. Хотілося б сподіватися, що ця фундаментальна, інноваційна студія знайде свого зацікавленого читача й посяде належне місце в новітніх українських мемуаристичних дослідженнях.

Олена Бровко